

УДК 911.1:502.6

Бондарець Д.С.

ВОДНІ РЕКРЕАЦІЙНІ ЛАНДШАФТИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуті й узагальнені відомості про сучасний стан використання водних рекреаційних ландшафтів Запорізької області. Визначені поточні проблеми використання та перспективи підвищення ефективності використання водних рекреаційних ландшафтів області.

Ключові слова: водні рекреаційні ландшафти, природно-ресурсний потенціал, раціональне природокористування.

Рассмотрены и обобщены сведения о современном состоянии использования водных рекреационных ландшафтов Запорожской области. Определены текущие проблемы использования и перспективы повышения эффективности использования ресурсов водных рекреационных ландшафтов области.

Ключевые слова: водные рекреационные ландшафты, природно-ресурсный потенциал, рациональное природопользование.

Information about the current state of water recreational landscapes Zaporozhye region reviewed and summarized. Current problems of prospects for more efficient use resources of water recreational area landscapes identified.

Key words: aquatic recreational landscapes, natural resource potential, environmental management.

Постановка проблеми. Водні рекреаційні ландшафти в області представлені на узбережжі Азовського моря, Молочного і Утлюкського лиманів, берегах Каховського водосховища та р. Дніпро, берегах малих річок області та їх прибережних смугах. Рекреаційну функцію можуть виконувати ставки та інші водойми на території області. Відпочинок біля водойм є одним з найбільш популярних видів відпочинку. Приморське положення Запорізької області, а також наявність інших водойм і водотоків, перспективних для відпочинку біля води сприяє розвитку в області водних рекреаційних ландшафтів.

Виділення невивчених сторін проблеми. Водні рекреаційні ландшафти Запорізької області мають високий рекреаційний потенціал. Відсутність публікацій з узагальненими відомостями про водні рекреаційні ландшафти області викликає потребу провести узагальнення наявної сучасної інформації щодо цього типу ландшафтів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій Сорокіна Н.С. та Тюкова В.В. вивчали кліматичні особливості території області і їх вплив на рекреаційний потенціал. Сажнева Н.М. вивчала природні умови приморських територій та приморські рекреаційні системи Запорізької області. Вивчення територіального розподілу систем розселення на приморських територіях одночасно з розміщенням відповідної інфраструктури та туристсько-рекреаційних об'єктів вивчали Донченко Л.М., Арсененко І.А.

Мета дослідження – узагальнити існуючі відомості про водні рекреаційні ландшафти Запорізької області, окреслити їх стан та вказати можливі перспективи оптимізації розвитку.

Основний виклад матеріалу. Загальна довжина берегової лінії Азовського моря на території Запорізької області складає 338 км, але з них потенційно придатними до рекреації є 198 км [1], а ширина пляжів складає близько 30 м [5]. Пляжно-рекреаційні ландшафти берегів Азовського моря області вкриті піщаними та черепашковими пляжами, море біля берегів мілководне, дно рівне та плавно занурюється від берега. Типи берегів – абразійні та абразійно-аккумулятивні.

Азовське узбережжя Запорізької області є дуже популярним для літнього пляжного відпочинку. Рекреаційне навантаження на узбережжя є нерівномірним. Найбільш навантаженими є пляжі біля м. Бердянська та смт Кирилівки. Ширина пляжів тут сягає 30-50 м, особливо на косах Бердянській та Федотовій. Характерна наявність світлого піску з поєднанням дробленого черепашкового матеріалу. Лише на неосвоєних пляжах кількість раковин молюсків дуже велика, більше ніж піску. Освоєння пляжів сприяє дробленню раковин та формуванню з них піску. Крім того, заходячи у воду рекреанти шкодять донним молюскам і ті відходять на глибину, після чого викидання раковин на берег припиняється. Однак довжина широких піщаних пляжів у порівнянні з загальною довжиною пляжів (198 км) невелика, приблизно 30-35 км. Цифра ця мінлива, оскільки щороку морський прибій змиває певні ділянки та наливає нові. Піщані пляжі на косах утворюються при переважанні аккумулятивних процесів над абразією. Характерно, що коси утворені виключно біля гирлових частин лиманів, де кількість піщаного матеріалу більша за рахунок відкладів річок та їх твердого стоку. Інша частина азовського узбережжя – це як правило урвисті береги з вузькою, переривчастою смугою пляжів. Ширина пляжів тут мінлива, міняється протягом кількох місяців або навіть після одного шторму. Тож, пляжі тут шириною від 3 до 12 метрів, і над пляжем зазвичай нависає урвище заввишки від 2 до 40 метрів. В окремих місцях, наприклад на схід від Бердянська спостерігаються зсувні активні та неактивні схили крутизною біля 45°. Під таким схилом часто можна побачити пляж завширшки 5-10 метрів. Відпочинок у таких місцях може приховувати певну загрозу для людей, тому такі пляжі найчастіше є неосвоєними та використовуються здебільшого для „дикого” відпочинку. Таким чином, на узбережжі

Азовського моря в Запорізькій області переважають абразійні та абразійно-аккумулятивні типи берегів

Освоєння таких берегів і прибережних схилів та урвищ теоретично можливе, але вимагає багато коштів на зривання схилу, його вирівнювання та намивання пляжу. Освоєння урвистих схилів може бути більш вигідним за невеликої висоти схилу, до 15 метрів. Приклад освоєння урвистого берега був відмічений біля с. Приморський Посад Приазовського району, де було підрито і вирівняно берегові урвища заввишки 2-3 метри та намитий пляж шириною біля 25 метрів. На окремих ділянках пляжів немає, тут спостерігається абразія у поєднанні з зсувними процесами. Корінні береги складені найчастіше лесовидними суглинками, суглинками та глинами, тож тут відбувається переміщення глинистих наносів вздовж берега. Прибережні води містять в собі багато глинистого матеріалу, вода має рудуватий колір та майже непрозора. Під урвищами можуть бути пляжі, там можливо проривати спуски через урвище для проходу людей. Так було зроблено у 2010 році в с. Степанівка-Перша Приазовського району. У смт Кирилівка Якимівського району з цією ж метою використовують зварні металеві сходи.

Лимани існують у гирлових частинах більшості річок області, що впадають в Азовське море. Лимани та лиманні озера на сучасному етапі розвитку відсутні лише в річок Лозоватки, Обитічної та Солоної (рукав Обитічної). Лимани у вигляді залишкових лиманних озер є в кореневих частинах Бердянської та Обитічної кіс. Лимани і лиманні озера являють собою неглибокі водойми зі змінною протягом року береговою лінією. Рівень води в лиманах залежить від привнесення в нього води річкою, тому тут наявні відповідні коливання. Деякі з лиманів, наприклад Тубальський, влітку можуть повністю висихати. Найбільшими лиманами в області є Молочний та Утлюцький. Вони займають велику площу, менше зазнають сезонних коливань рівня та доволі глибокі. Так, Молочний лиман у центральній частині має глибину близько 2 метрів, а середні глибини коливаються в межах 1,4-1,8 м. Утлюцький лиман є фактично затокою Азовського моря, від якого відокремлений Федотовою косою та Бірючим островом. Його південна, більша частина відноситься до Херсонської області. На теренах Запорізької області його глибина сягає 4,5 м, при середніх глибинах від 1 до 4 м, тобто він глибший за Молочний лиман. Верхня частина лиману була відокремлена дамбою від основної частини лиману з господарською метою. На берегах лиманів та островах в лиманах гніздиться багато птахів. Води лиманів завдяки великій кількості планктону є багатою кормовою базою для мальків риб, як річкових так і морських. Відпочинок на берегах лиманів менш популярний ніж на Азовському узбережжі. Головна причина – дуже малі глибини, що робить незручним купання дорослих, для дітей молодшого шкільного віку такі глибини навпаки сприятливі. На березі лиманів знаходяться багато дитячих таборів та оздоровчих центрів. Найбільше їх на Молочному лимані. Завдяки невеликим глибинам лиман добре підходить для

відпочинку дітей молодшого та середнього шкільного віку. Іншим компонентом, що використовується з лікувальною метою є мулові грязі лиманів. Грязі використовують здебільшого для лікування багатьох хвороб опорно-рухального апарату та псоріазу.

Річки Запорізької області також часто використовуються для відпочинку на воді. Найважливіша мережа річок басейну Дніпра, загальна протяжність яких у межах області сягає 535 км. Більшість річок відносяться до малих, наприклад, Лозоватка – 72 км, Малий Утлюк – 67 км, Домузла – 28 км. Тільки шість річок (Дніпро, Молочна, Берда, Гайчур, Кінська, Верхня Терса) мають довжину більше 100 км. Найдовшою річкою області є р. Молочна. Її довжина від витoku до місця впадання у Молочний лиман складає 197 км [3]. Ріки Кінська, Берда, Обитічна, Лозоватка, Корсак, Молочна та більшість її приток беруть початок на відмітках вище 200 м над рівнем моря та живляться джерелами, що виходять з кристалічних порід докембрію. Ріки Домузла, Джекежня, Ташенак, Малий та Великий Утлюки, Атманай та кілька інших беруть початок на відмітках 40-55 м над рівнем моря та живляться виключно за рахунок атмосферних опадів. У зв'язку з цим ріки обох груп відрізняються водозабезпеченістю свого верхів'я: у верхів'ях річок першої групи завжди просліджується стабільна течія, а верхів'я річок другої групи більшу частину року води не мають. У низов'ях рік ця різниця вирівняна і в обох випадках вони бувають облишеними течії ізольованими плесами. [3] Інформація про площу різних видів водних об'єктів області наведена у таблиці.

Таблиця 1. Водні об'єкти Запорізької області (за даними форми звітності б-зем станом на 01.01.2006)[2]

Тип водного об'єкта	Площа, км ²
Природні водотоки	65,8
Штучні водотоки	43,5
Озера й лимани	443,7
Ставки	91,2
Водосховища	1069,3
Всього	1713,5

Серед видів відпочинку на водних об'єктах області, що відносяться до поверхневих вод найбільш поширеним є купання, прогулянки на човнах та рибальство. Звичайно, що інші види відпочинку також мають місце, але їх розвиток ще в перспективі. Найбільш поширеним є водний відпочинок на Дніпрі та Каховському водосховищі. Малі річки в області використовуються обмежено. Причиною тут є їх порівняно мала водність, заростання русел, забруднені води. Для всіх річок в області є характерною гострою проблема забруднення вод та деградації їх екосистем. Причини деградації природних водотоків в області різноманітні, але можна виділити кілька основних:

- зміна клімату – зростання річних температур, збільшення випаровування та скорочення кількості опадів;
- непродумана антропогенна діяльність при освоєнні степів під сільського господарські угіддя;
- забруднення поверхневих вод, що проявилось через забруднення ґрунтів добривами та пестицидами. Потепління клімату є досить часто обговорюваною проблемою але в даному випадку більшу увагу слід приділити саме людській діяльності.

Освоєння степів протягом двох сторіч привело до порушення природного процесу утворення поверхневого стоку через його затримку за допомогою меліоративних та лісомеліоративних заходів [4]. Так зменшилось потрапляння води у річки. Закріплення ярів як потреба у зупиненні ерозії ґрунтів є необхідним заходом при господарському освоєнні території але воно також переводить поверхневий стік у ґрунтовий. Збільшення зволоження ґрунтів призвело до підняття рівня ґрунтових вод, що покращило умови вирощування сільгоспкультур і одночасно збільшило втрати води на випаровування рослинами, бо культурні рослини випаровують більше вологи ніж типові степові рослини. Так, протягом багатьох десятиріч почав накопичуватись дефіцит вологи в ландшафтах, що і спричинило зменшення водності річок через збільшення зволоження ґрунтів. З іншого боку, орання річкових заплавл призвело до зростання твердого поверхневого стоку в русла річок, потрапляння в них збільшеної кількості органіки та одночасно замулювання русел. Зростання кількості органіки в річковій воді сприяє розвитку водоростей та фітопланктону, надмірна кількість якого негативно впливає на рибу. Разом із поверхневим стоком до річок потрапляють з полів важкі метали як залишки з внесення певних добрив та отруйні речовини, що залишаються після використання пестицидів та гербіцидів, чим викликане хімічне забруднення. Наприклад, від внесення суперфосфату в ґрунт потрапляють важкі метали та солі торію, що міститься у сировині для виробництва добрив. Органічне, бактеріальне забруднення створюється людиною безпосередньо, коли з міст та інших населених пунктів в річки зливають дренажний стік та стік з очисних споруд, який не відповідає санітарним нормам. Бактеріальний забруднювач, з'явившись у воді, багатій на органіку залишатиметься в ній десятки років. Так, у воді р. Молочної біля м. Мелітополя співробітниками місцевої санітарно-епідеміологічної станції щороку реєструється наявність холерного вібріону, про що повідомляється у всіх місцевих ЗМІ. І це не єдина патогенна бактерія, що реєструється у пробах води. У водах цієї річки також знаходиться кишкова паличка та періодично з'являються сальмонели. Тож купання в такій воді містить небезпеку для життя людей. Приклад р. Молочної доводить, що стан малих річок в області не задовольняє вимогам безпеки. Потрібний весь комплекс водоохоронних заходів, щоб запобігти забрудненням та заростанню русел малих річок, що при наявності великої кількості органіки у воді стає неминучим. Так, в Запорізькій області виділено 9225,7

км прибережних смуг загальною площею 35098,0 км². З них в натурі закріплено лише 4512,2 км [2]. У загальному розрізі площ лісовими насадженнями закріплено 7517,2 га, пасовищами 15807,9 га, сіножатями 2067,1 га, під ріллею знаходиться 1496,3 га, заболоченими є 1306,4 га, без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом 1906,1 га та 38,9 га під багаторічним насадженнями [2]. Таким чином, видно, що залишається велика кількість незакріплених прибережних смуг, які розмиваючись шкодять водотокам та сприяють заростанню.

Розвиток рекреації біля малих річок стане дуже перспективним лише після того, як береги річок будуть закріплені, річки захищені від потрапляння забрудненого поверхневого стоку та буде відновлений природний баланс екосистем малих річок. Розчищення русел має лише тимчасовий ефект. Так, за спостереженням автора розчищений у 2002 році рукав р. Молочної біля м. Мелітополя донині заріс тростиною наполовину а на окремих ділянках – повністю. Причин тут кілька. По-перше рукав має застійний режим, вода тут малорухлива, по-друге – багата на органічні речовини вода зацвітає та стає непридатною для риби, що могли б харчуватись водоростями; по-третє – береги русла після розчищення залишились незакріпленими, русло стало заповнюватись наносами. Тож проблему потрібно вирішувати лише комплексно.

Водні ландшафти Запорізької області мають значний рекреаційний потенціал. Освоєння та впорядкування цих ландшафтів взаємопов'язані. Ресурси цих ландшафтів потребують захисту та відновлення, без чого не буде не тільки розвитку рекреації але й виникнуть нові соціальні та екологічні проблеми. Зокрема проблема зневоднення та зникнення малих річок вже стоїть гостро.

В межах водних об'єктів можливий розвиток певних водних видів спорту та відпочинку – віндсерфінг (вже зараз стає популярний на всіх пляжах Азовського узбережжя), водні лижі, прогулянки на човнах і катамаранах. На річках області повсюдно зараз зустрічається стихійне рибальство, є окремі платні ставки для рибалок із спеціально розведеними цінними видами риби. Стосовно сплавів по річках області слід сказати, що для сплавів на каяках, човнах та інших подібних засобах придатні лише окремі ділянки малих річок. Проблеми тут створює суцільне заростання русел тростиною, а влітку окремі ділянки взагалі можуть пересихати. Спроби сплаву по найбільшій з малих річок – Молочній були, але ділянки відкритої води на ній постійно чергуються з суцільно зарослими і сплав перетворювався на перенесення човнів від однієї ділянки відкритої води до іншої. Таким чином, про малі річки Запорізької області можна сказати, що для сплавів вони непридатні. Звичайно, ситуація зміниться лише при збільшенні водності річок чи при проведенні постійних, регулярних заходів з розчистки русел, що є дорогою справою. Води малих річок страждають від антропогенних забруднень, хімічних і біологічних, їх води щороку „зацвітають” і санітарний стан їх можна оцінити як незадовільний. Абсолютно придатним для сплаву можна вважати Дніпро і його

водосховища. На шляху подорожуючих водою є лише одна перешкода – гребля Дніпровської ГЕС у м. Запоріжжі.

Приморські пляжні рекреаційні ландшафти характеризуються строкатою, стилістично неоднорідною забудовою, де старенькі фанерні будиночки чергуються з сучасними котеджами та пансіонатами, що влаштовані за сучасними вимогами і території яких благоустроєні професійними ландшафтними дизайнерами. Перелік послуг, що надаються також варіює від звичайного ліжка для ночівлі з мінімумом зручностей до номерів люкс і апартаментів. Для заможних клієнтів є пропозиції окремих котеджів з огороженими благоустроєними прибудинковими територіями та окремим виходом до пляжу або навіть огороженою закритою ділянкою пляжу, що звичайно, суперечить законодавству України. Серед можливих видів відпочинку на воді на пляжах окрім звичайного купання можна орендувати спорядження та човен для прогулянки на водних лижах, парасолі, віндсерфінгу, можливо орендувати водний мотоцикл, катамаран, можливо замовити прогулянку на надувних плавзасобах („банан” та інші). Є також літні аквапарки в Кирилівці та Бердянську. Звичайно, що це неповний перелік послуг що надаються в межах приморських рекреаційних ландшафтів, більшість з цих послуг можна отримати і в інших приморських пляжних ландшафтах України.

Є в області ділянки узбережжя Азовського моря, освоєння яких тільки починається. Відбувається це здебільшого любителями „дикого” туризму. Автором була обстежена ділянка території стихійного рекреаційного ландшафту біля с. Строганівка Приазовського адміністративного району в гирловій частині р. Корсак і її лиману. В результаті, був відмічений недостатній розвиток інфраструктури – доріг, електро- та водопостачання. Якість умов для проживання рекреантів не відповідає світовим стандартам на території більшості рекреаційних закладів. Відмічена наявність необлаштованого нудистського пляжу. Не використовуються повноцінно наявні поклади мулових лиманних грязей – немає відповідного санаторію чи курорту. На косі-пересипі в гирлі р. Корсак існує лікувальний пляж, на якому має відбуватись грязелікування. Однак, про існування пляжу можна дізнатись лише з невеликих табличок. Використання грязей відбувається відпочиваючими неконтрольовано та неорганізовано, що призводить до псування запасів з одного боку та можливістю негативних клінічних проявів або загострень хвороб від неправильного використання грязей людьми. Санітарна обстановка несприятлива – немає організованого вивозу сміття та прибирання територій, не влаштовані туалети. Люди самостійно розміщуються в цих умовах прямо на пляжі у наметах. Пляжі несприятливі для відпочинку – дуже мало піску, місцями є зарості тростини. Берег абразійний, з відслоненнями донних лиманних відкладів, що розмиваються морем.

Такий пляж потребує його облаштування, на родовищі грязей доцільно створити санаторій з достатньою кількістю місць. Також доцільно створити додаткові заклади розміщення типу пансіонатів та баз

відпочинку. Паралельно потрібно підвести електроенергію, водопровід та інші інженерні мережі і засоби зв'язку. На пляжі потрібно встановити біотуалети, встановити урни для сміття. Прибирання території потрібно організувати силами підприємств, що задіяні у розміщенні туристів. Контроль за використанням лікувальних грязей мають проводити санаторно-курортні заклади спільно з місцевою владою. На пляжі доцільно встановити стенди з правилами використання грязей і користуванням лікувальним пляжем взагалі. Відпочиваючим слід вказати спеціально влаштовані місця для забору грязей. Це доцільно, коли люди не спроможні самостійно оплатити послуги санаторію, але хочуть лікуватись самостійно. Звичайно, що за таке лікування людина відповідатиме сама перед собою.

Висновки. Таким чином, можна визначити, що розвиток приморської рекреації та туризму в області потребує інвестицій у капітальні споруди закладів розміщення, проведення інженерних мереж, оптимізації транспортного сполучення, проекти архітектурного планування, стилістично витриманого, і нарешті місцевого рекламного бренду. Наведене є лише прикладом оцінки сучасного стану та перспектив розвитку приморського рекреаційного ландшафту. По кожній рекреаційній території потрібні концепції розвитку, планувальні рішення, стратегії розвитку і механізми ефективного впровадження.

1. Бондарець Д. С. Приморські рекреаційні ландшафти Запорізької області / Д.С. Бондарець // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г. І. Денисика]. – Вінниця, ПП «ТД «Едельвейс і К», 2010. – С. 40-42
2. Звіт про кількісний та якісний склад земель за станом на 10.01.2006 Запорізького обласного головного управління земельних ресурсів. – Запоріжжя, 2006. – 27 с.
3. Кулик П.Р. Малі річки Запорізької області і їх проблеми / П.Р. Кулик // Збірка матеріалів Міжнародної конференції „Сучасні проблеми біології, екології та хімії”, присвяченої 20-річчю біологічного факультету ЗНУ 29 березня – 1 квітня 2007 р. – Запоріжжя, 2007. – С. 237-239
4. Мордкович В.Г. Степные экосистемы. / В.Г. Мордкович – Новосибирск, Наука, 1982. – 206 с.
5. Сажнева Н.М. Оценка природных рекреационных предпосылок Запорожского Приазовья / Н.М.Сажнева, О.М. Левада, Ю.А. Чепиль // Проблемы экологии и природопользования: Сборник научных трудов преподавателей и сотрудников естественно-географического факультета. – Мелитополь, 1994. С.60-63